

ДІЯЛЬНІСТЬ ВСЕУКРАЇНСЬКОГО АГРОНОМІЧНОГО ТОВАРИСТВА ТА ЙОГО РОЛЬ У РОЗВИТКУ ДОРАДНИЦТВА В УКРАЇНІ

У статті розкрито особливості процесу, що відображають питання створення і діяльності сільськогосподарських товариств в Україні у кінці XIX — на початку XX ст. та спектра послуг, які вони надавали протягом порівняно не-тривалого терміну існування своїм членам — сільськогосподарським виробникам, та зайняли важливу нішу серед суб'єктів аграрного господарювання. Розглянуто просвітницьку діяльність сільськогосподарських товариств (на прикладі Всеукраїнського агрономічного товариства), що сприяло поширенню передових агрономічних знань та розвитку дорадництва в Україні.

Ключові слова: сільськогосподарські товариства, дослідна справа, аграрний сектор, наукова діяльність, сільськогосподарські навчальні заклади.

В сучасних умовах розвитку аграрної галузі України з боку селян, які переважно є власниками особистих селянських господарств, дрібних та середніх підприємств, фермерів, динамічно зростає попит на нові знання. На жаль, існуючий попит у більшості випадків не є платоспроможним, тому одним із основних завдань української держави як аграрної є створення умов для формування нового сільськогосподарського товаровиробника, озброєного сучасними знаннями, технікою, технологіями, підвищення конкурентоспроможності та прибутковості сільськогосподарського виробництва, а також підвищення рівня життя сільського населення загалом.

Прийняття Закону України «Про сільськогосподарську дорадчу діяльність» та дієва підтримка державою сільськогосподарських дорадчих служб — реальний крок на шляху досягнення цієї мети, оскільки високий рівень соціально-економічного розвитку села є головною умовою продовольчого та сировинного забезпечення країни, її економічної незалежності.

Сільськогосподарська дорадча діяльність в Україні вже стала явищем економічним і політичним. Сільськогосподарські дорадчі служби створено у більшості регіонів України, дані організації різних регіонів об'єднуються з метою улагодження та координації роботи. Створено Навчально-координаційний центр сільськогосподарських дорадчих служб та Національну асоціацію сільськогосподарських дорадчих служб України. Проте, сільськогосподарське дорадництво для України не є новим явищем, його основи в нашій державі були закладені ще наприкінці XIX ст. у процесі розвитку галузевої дослідної справи в

* Білан Сергій — кандидат історичних наук, доцент Національного університету біоресурсів і природокористування України, bilanso@bigmir.net.

Україні, а витoki беруть початок із створення і діяльності сільськогосподарських товариств, що займалися науковою діяльністю з аграрних проблем та поширенням сільськогосподарських знань серед сільського населення українських земель.

Увага громадськості до необхідності активного інтелектуального освоєння позитивного досвіду діяльності сільськогосподарських товариств спонукала істориків різних історичних епох до вивчення цієї проблеми. Перші узагальнюючі огляди діяльності вітчизняних сільськогосподарських дослідних установ належать фахівцям дореволюційної доби Б. Єнкену, А. Зайкевичу, Б. Кречуну, В. Морачевському, В. Ротмистрову, В. Фурдуєву, Ф. Яновчику та ін. У роботах учених радянського періоду В. Вінера, О. Дояренка, Н. Недокучасва, Н. Пшенничного відзначено, що зародження сільськогосподарської дослідної справи пов'язано з діяльністю сільськогосподарських товариств. Досить повно розглянуто діяльність сільськогосподарських товариств та організацій в дисертаційному дослідженні А. Пантелеймоненко. Іншим напрямом діяльності сільськогосподарських товариств присвячені публікації таких сучасних дослідників як В. Вергунов, О. Глоба, І. Демуз, О. Завальнюк, Н. Коваленко, В. Марочко, О. Сайко, Н. Чайка. Проте, історіографічний аналіз літератури за темою дослідження показав, що опубліковані праці фрагментарно й недостатньо комплексно розкривають основні напрями діяльності сільськогосподарських товариств, та доводить, що поза увагою дослідників залишились такі питання, як становлення й розвиток аграрної науки завдяки діяльності сільськогосподарських товариств, їх вплив на піднесення вітчизняної фахової освіти та видавничої справи, а також не достатньо розкрито значимість науково-освітнього напрямку роботи цих об'єднань.

Метою запропонованої статті є узагальнення організаційно-наукової і просвітницької діяльності сільськогосподарських товариств України (на прикладі Всеукраїнського агрономічного товариства) у розвитку галузевої дослідної справи та дорадництва.

У процесі становлення системи сільськогосподарського дорадництва в Україні можна виділити декілька етапів, обумовлених існуючим соціально-політичним устроєм держави: дорадчі служби в дореволюційну епоху; післяреволюційний період розвитку дорадництва; сучасний період становлення та розвитку дорадчих служб¹.

Історичною передумовою розвитку сільськогосподарського дорадництва можна вважати реформу 1861 р., яка відмінила кріпосне право та стала початком запровадження нового типу землекористування, а розвиток внутрішнього та відкриття зовнішнього ринків сільськогосподарської продукції привели до виникнення торгового землеробства.

Проте, вже на початку XVIII ст. почали з'являтися перші видання на сільськогосподарську тематику. Важливий внесок у становлення освітньо-інформаційної сільськогосподарської діяльності був зроблений Вільним економічним

¹ Галич О., Сосновська О. Сільськогосподарське дорадництво: Навчальний посібник. — К.: Центр навчальної літератури, 2007. — С. 22.

товариством, заснованим у 1705 р. Протягом 1765–1919 рр. члени товариства видали понад 280 наукових праць, в яких на основі статистично-економічних досліджень було розроблено заходи ефективного ведення сільського господарства. За ініціативою Вільного економічного товариства на території Харківщини, Чернігівщини та Херсонщини було відкрито кілька сільськогосподарських навчальних закладів та бібліотек².

У 1913 р. на території Східної України існувало 46 сільськогосподарських дослідних станцій та полів, на яких працювало близько 150 науковців, які сприяли поширенню результатів наукових досліджень. Варто зазначити, що на території дореволюційної Росії на початку ХХ ст. вже існувала сільськогосподарська дорадча служба, яка нараховувала близько 9000 працівників. У 1917 р. був опублікований підручник О. Чаянова про організацію роботи сільськогосподарської дорадчої служби. Його ідеї актуальні і в нинішній час, оскільки він вважав, що головна роль служби — підвищення спроможності сільськогосподарських виробників приймати власні управлінські рішення³.

У 1919 р. в складі Народного комісаріату землеробства УРСР було створено Сільськогосподарський науковий комітет, на який було покладено завдання координації науково-дослідної діяльності в галузі сільського господарства і суміжних з ним галузях. Майже у кожному обласному центрі були створені його філії, безпосередньо пов'язані із сільськогосподарськими товариствами, які у 1920-х рр. відіграли велику роль у пропаганді та поширенні сільськогосподарських знань.

Сільськогосподарські товариства — одні з найцікавіших і водночас найменш досліджених громадських об'єднань. За своєю суттю вони стали однією із форм галузевих асоціацій, що виникали з ініціативи приватних осіб (вчених та землевласників) і діяли за принципом саморегулювання. Ініціаторами заснування сільськогосподарських товариств були й представники української сільської інтелігенції (священники, вчителі, ветеринарні лікарі, агрономи, юристи і, навіть, письменники та композитори). Основними напрямками їх діяльності стали: розвиток і удосконалення сільського господарства, організація науково-дослідної роботи в аграрній галузі, видання фахових праць й журналів, поширення сільськогосподарських знань та розвиток аграрної освіти, піднесення культури виробництва та підвищення доходів сільських господарств, допомога сільськогосподарським працівникам у раціоналізації господарства. Сільськогосподарські товариства відкривали агрономічні станції, організовували сільськогосподарські виставки, започатковували сільськогосподарські періодичні видання та поширювали відповідну пресу, стали посередниками у купівлі сільськогосподарських машин, постачанні насіння та збуту сільськогосподарської продукції. Відповідно, уряд вживав відповідних заходів для регламентації товариств, щоб устанавити контроль за їх діяльністю.

² *Галич О., Сосновська О.* Сільськогосподарське дорадництво... — С. 23.

³ Становлення і розвиток аграрної освіти і науки в Україні (з найдавніших часів і до сьогодення). — К.: НАУ, 2004. — С. 43.

Аналіз історичних документів свідчить, що кількість добровільних сільськогосподарських громадських об'єднань в Україні з часом збільшувалася, поки, нарешті, не утворилася розгалужена система галузевих, а згодом фахових угруповань. Природно-кліматичні особливості українських територій, умови їх розвитку, сільськогосподарська спеціалізація, співвідношення земельної власності, центральне економічне розташування та значення регіону привертали увагу сільськогосподарських товариств та мали безпосередній вплив на процес і етапність створення їх мережі та і науково-просвітницьку діяльність.

Об'єднані територіально, діючі в умовах різних ґрунтово-кліматичних зон економічно розвинутого сільськогосподарського регіону, ці товариства можна розглядати як приклад галузевих об'єднань, у структуру яких входили науководослідні заклади, для визначення найбільш характерних рис та особливостей розвитку аграрної науки в Україні взагалі й дослідної справи зокрема. Наукові сільськогосподарські дослідні установи могли належати тільки великим і фінансово забезпеченим товариствам. Переважно їх мали центральні товариства, що розташовувалися у столичних містах імперії.

Одним із них стало Всеукраїнське агрономічне товариство (ВАТ), яке виникло 23 листопада 1921 р. під час роботи Першого всеукраїнського з'їзду агрономів⁴ в м. Харків. Основною метою його діяльності стало об'єднання агрономів республіки для відбудови сільського господарства і розвитку його продуктивних сил та захист інтересів вчених у державних установах. ВАТ існувало протягом 4 років. ВАТ підтримував Наркомзем України, кооперативні та громадські організації, а в 1923 р. на Всесоюзній виставці у Москві за плідну організаційно-господарську і науково-просвітницьку роботу товариство одержало золоту медаль ВДНГ СРСР⁵.

Статут ВАТ, який закріплював право на просвітницьку діяльність, був затверджений НКВС. Освітнянська ініціатива, яка забезпечувала проведення сільськогосподарських виставок і з'їздів, організацію курсів для фахівців та сільського населення; створення галузевих музеїв і бібліотек, була характерною особливістю ВАТ.

Винятковою була інформаційно-видавнича справа, започаткована сільськогосподарськими товариствами. З березня 1922 р. ВАТ мало власний періодичний орган — «Українська сільськогосподарська газета», якому був властивий високий науковий рівень. У комплексі це було явищем становлення видавничої справи. Отримали розвиток всі види галузевої літератури: довідкова (як приклад «Ілюстрований словник» С. Богданова), навчальна (для власних закладів товариства друкували навчальні посібники, програми), наукова (висновки та результати наукової діяльності дослідних установ), науково-популярної (брошури для селянства) та ін. Завдяки видавничій діяльності ВАТ у регіоні з'явилася система галузевих періодичних видань, що стало показником його просвітницької діяльності.

⁴ Хроніка // Українська сільськогосподарська газета. — 1922. — Ч. 1. — С. 21.

⁵ Резніков М.З. ВАО и Всероботземлес // Українська сільськогосподарська газета. — 1923. — № 19/20. — С. 4.

При правлінні ВАТ постійно діяли групи вчених, агрономів, селекціонерів та ветеринарів, які вели активну роботу з підвищення ефективності сільськогосподарського виробництва та пошуку нових економічних моделей господарювання, а також проводили консультації та лекції на сільськогосподарську тематику. З лекціями про організацію селянських господарств та практичну агрономію виступали такі провідні фахівці у галузі сільського господарства як В. Батиренко (завідувач Укрсортмережі Насіннесоюзу при Наркомземі УСРР), М. Вольф (член колегії Наркомзему УСРР), А. Воронін (старший інспектор агрогрупи Наркомзему УСРР), А. Дедусенко (керівник кабінету фінансування Інституту сільськогосподарської економіки), Г. Дибольд, І. Доленко, О. Іоффе (спеціаліст з тваринництва Наркомзему УСРР), К. Кононенко (член правління Укрсільгоспбанку), К. Маньковський (професор Геодезичного інституту), Г. Обдула-Абдулевський, Б. Овсянников, М. Резніков, Ю. Уман (інспектор Наркомзему УСРР) та ін., одні з яких займали керівні посади в Наркомземі УСРР, а інші працювали в Переяславі, Дніпропетровську, Житомирі і т.д.⁶

На відміну від Всеросійського товариства агрономів, яке об'єднувало лише агрономів-професіоналів, ВАТ залучало до своєї роботи вчених, рядових агрономів, кооператорів та селян. Всі члени товариства добре знали праці відомого економіста тих років О. Чайнова, часто полемізували з ним на сторінках спеціальних часописів. О. Чайнов вважав за важливе і доцільне розвивати такі форми кооперації, як закупівельну, кредитну, збутову та по переробці молока, овочів, фруктів тощо. Водночас, він застерігав від захоплення дуже великими господарствами і розробив та обґрунтував теорію «оптимальних розмірів сільськогосподарських підприємств», згідно з якою укрупнення виробництва, враховуючи проблему рентабельності, не може бути безмежним, оскільки при перевищенні певного розміру земельної площі різко зростають витрати на внутрішньогосподарський транспорт, а також послаблюється господарське спостереження за польовими роботами, через що погіршується їх якість. Розроблена О. Чайновим методика дозволяла визначити господарче доцільні розміри будь-якого типу господарства. За підрахунками вченого, оптимальний розмір зернорадгоспу знаходився в межах 2–2,2 тис. га.⁷

Члени ВАТ працювали у складі Комітету сприяння сільському господарству при ВУЦВК, обіймали керівні посади в Держплані, Наркомземі, Укрсільбанкові, очолювали науково-дослідні селекційні станції. В 1923 р. товариство налічувало понад тисячу осіб, мало 18 відділень у різних містах України⁸. Воно мало шість секцій: сільськогосподарської політики і економіки, рослинництва, тваринництва, кооперативної, сільськогосподарської освіти та бурякознавства, робота

⁶ Касьянов Г.В. Українська інтелігенція 1920–30-х років: соціальний портрет та історична доля. — К.: Глобус, Вік; Едмонтон: Канад. ін-т укр. студій Альберт. ун-ту, 1992. — С. 114.

⁷ Волошко О.О. Зернові радгоспи України в 1928–1939 рр.: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.02 / Запорізький ун-т. — Запоріжжя, 1993. — Арк. 51.

⁸ Работа отделений ВАО // Українська сільськогосподарська газета. — 1923. — № 14. — С. 17–18.

яких була спрямована на вивчення поточних питань організації сільськогосподарського виробництва. Члени ВАТ вивчали питання еквівалентного обміну між містом і селом, досліджували особливості податкової політики, з'ясовували перспективи та умови кредитування селянських господарств, можливості їхнього агрономічного обслуговування і кооперування окремих галузей.

На засіданнях ВАТ висловлювалися досить цікаві і слухні думки. Зокрема, професор В. Соловейчик вважав, що об'єктом оподаткування мав бути лише прибуток господарства в цілому, а не його окрема галузь. Сума податку, на його думку, повинна була зростати відповідно до збільшення прибутку і зменшуватись на випадок збільшення членів селянської родини⁹. Вчені, які входили до складу ВАТ, наполегливо вивчали еволюцію селянського господарства, його соціально-економічну природу. Селяни, на думку професора І. Короткова, були основними платниками податку. Водночас він був глибоко переконаний, що без піднесення рівня продуктивних сил у сільському господарстві, без зростання добробуту селянської родини неможливий поступальний розвиток економіки країни взагалі¹⁰.

Науковці ВАТ вимагали залучення селянських господарств до системи ринкових відносин, надаючи великого значення кредитуванню. Найефективнішою формою сільськогосподарського кредиту «ватівці» вважали акціонерний банк. Кредити, на їх думку, можна видавати грошима, а також шляхом матеріально-технічного постачання селянських господарств. Вони допускали можливість створення спеціального сільськогосподарського банку для залучення і використання іноземного капіталу. Найбільш кредитоспроможними на селі, на думку членів ВАТ, лишалися середняцькі господарства, які й повинні були стати основним об'єктом кредитування¹¹.

Вчені-аграрники, які входили до складу ВАТ, не виступали проти колгоспів, хоч і не були їх палкими прихильниками. Зростання кількості колективних господарств, яке стало помітним на початку 1920-х рр., вони пояснювали не їх перевагами, а відсутністю реманенту, коштів, загальною злиденністю та наслідками голоду¹². Комуни та артїлі, на думку багатьох «ватівців», були найкращою формою господарювання для бідняків, а решта господарств, в тому числі і так звані куркульські, повинні об'єднуватись у кооперативи виробничо-збутового напрямку або ж розвиватись по шляху фермерських об'єднань. Вчені сприяли розвитку оренди, контрактації, доводили їх перевагу, виявляли недоліки та шляхи їх подолання. Професори М. Резніков, К. Кононенко брали участь в

⁹ Соловейчик В. К построению школы сельскохозяйственного налога // Украинский экономист. — 1926. — 16 марта.

¹⁰ Коротков И.П. Новая литература з сільськогосподарської економії та організації господарства з погляду інтересів громадської агрономії // Український агроном. — 1926. — № 1. — С. 68–71.

¹¹ Марочко В. Справа «Контрреволюційної шкідницької організації в сільському господарстві УСРР»: механізм і наслідки терору // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. — 1998. — № 1/2 (6/7). — С. 98.

¹² От коллективистического романтизма к реализму // Українська сільськогосподарська газета. — 1922. — № 18. — С. 3.

роботі урядової комісії, пов'язаної з весняною посухою 1929 р. Зокрема, М. Резніков, який обіймав посаду заступника наркома Наркомземсправ України, виступив на засіданні РНК УСРР з доповіддю «Конспект плану заходів по сільському господарству України на 1928–1929 рік»¹³, в якому накреслив основні напрямки виходу з кризи та подолання наслідків посухи.

У діяльності ВАТ поряд з науковими питаннями провідне місце посідали дослідження з вивчення місцевих кліматичних умов, ґрунтів, економіко-адміністративних заходів інтенсифікації господарств, випробувань сільськогосподарських машин та знарядь тощо. Позитивною рисою була діяльність товариства у розвитку аграрної науки, формуванні нових науково-дослідницьких напрямів, необхідних для подальшого розвитку тих галузей сільського господарства, що відповідали природно-кліматичним умовам краю. Так, одним з основних завдань дослідницької діяльності ВАТ був посів високорентабельних технічних культур та інтенсифікація виробництва культури цукрового буряку. Аналіз програм дослідних полів регіону показав, що за метою постановки польові досліді мали багато направлень, однак найбільша увага приділялася застосуванню мінеральних добрив.

Одним із кроків організаційної агрономічної діяльності ВАТ було створення мережі дослідних полів, які фактично мали ознаки наукових установ. Досліді ставились у різних маєтках членів товариства і носили характер тривалих колективних дослідів на змінних ділянках. Дослідження здійснювались за спланованою фахівцями програмою, їх наукова значимість була визнана Народним комісаріатом землеробства УРСР, про що свідчить надання фінансових асигнувань. Крім того, фахівцями ВАТ, що очолювали роботу, складалися та публікувалися щорічні звіти, тобто підводилися висновки роботи. В свою чергу постановка польових дослідів привела до необхідності проведення лабораторних досліджень. Відтак, широка мережа сільськогосподарських дослідних установ, створених ВАТ, становила цілий комплекс дослідних установ різного рівня та регіону й одночасно були складовими республіканської та всесоюдної мереж дослідних організацій, що означає, що ВАТ було центром формування й розвитку наукової думки, навколо яких концентрувались і поєднувались різні напрями науково-дослідної та просвітницької діяльності в аграрній галузі.

Отже, завдяки проведеному дослідженню нами з'ясовано, що досвід діяльності Всеукраїнського агрономічного товариства є повчальним і корисним у сучасних умовах реформування АПК. Відтворення вітчизняної історії сільськогосподарської дослідної справи, процесу започаткування науково-дослідних і фахових навчальних закладів потребує об'єктивного висвітлення наукової та просвітницької діяльності сільськогосподарських товариств на сторінках сучасних фундаментальних історичних та аграрних видань, зокрема у довідковій літературі. З огляду на нинішній недостатній рівень забезпечення сільськогосподарських товаровиробників новітньою технікою та високоякісним насіннєвим матеріалом актуальним є досвід створення сільськогосподарськими товариствами спеціальних навчальних складів і станцій, який необхідно ретельно

¹³ ЦДАВО України. — Ф. 290. — Оп. 7. — Спр. 2. — Арк. 220.

проаналізувати для розгортання діяльності аналогічних установ та організацій на селі. Для надання науково-методичних рекомендацій щодо організації самостійних приватних господарств у відповідних природно-кліматичних умовах буде корисним відродження показових господарств із характерним для певної місцевості циклом виробництва, прикладом яких можуть слугувати зразкові господарства минулого, створені товариствами.

Зокрема, в результаті аналізу діяльності Всеукраїнського агрономічного товариства визначено, що його взаємини з органами самоврядування, державне фінансування більшості науково-дослідних і освітніх закладів, створених при ньому, свідчать про значний внесок у вирішення найактуальніших аграрних регіональних проблем та оптимальну форму впровадження кращих наукових розробок у виробництво. Аналітичний огляд наукових здобутків і доробку окремих учених, що працювали у дослідних закладах ВАТ привів до висновку, що завдяки діяльності таких відомих свого часу вчених як В. Батиренко, М. Вольф, А. Воронін, А. Дедусенко, Г. Дибольд, І. Доленко, О. Іоффе, К. Кононенко, К. Маньковський, Г. Обдула-Абдулевский, Б. Овсянников, М. Резніков, Ю. Уман та ін., його дослідні установи небезпідставно набували загальнодержавного значення і світового визнання. Завдяки поглибленим дослідженням учених ВАТ з окремих напрямів сільськогосподарської науки здійснювався процес формування вузькогалузевих дисциплін, становлення й розвиток нових наукових центрів і шкіл, що сприяло розвитку дорадництва в Україні.

ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ВСЕУКРАИНСКОГО АГРОНОМИЧЕСКОГО ОБЩЕСТВА И ЕГО РОЛЬ В РАЗВИТИИ ДОРАДНИЦТВА В УКРАИНЕ

Билан Сергей (кандидат исторических наук, доцент Национального университета биоресурсов и природопользования Украины, bilanso@bigmir.net)

В статье раскрыты особенности процесса, отражающие вопросы создания и деятельности сельскохозяйственных обществ в Украине в конце XIX — начале XX в. и спектра услуг, которые они предоставляли в течение сравнительно непродолжительного срока существования своим членам — сельскохозяйственным производителям, и заняли важную нишу среди субъектов аграрного хозяйствования. Рассмотрено просветительскую деятельность сельскохозяйственных обществ (на примере Всеукраинского агрономического общества), что способствовало распространению передовых агрономических знаний и развития дорадництва в Украине.

Ключевые слова: *сельскохозяйственные общества, исследовательское дело, аграрный сектор, научная деятельность, сельскохозяйственные учебные заведения.*

THE ACTIVITY OF ALL-UKRAINIAN SOCIETY OF AGRONOMY IN UKRAINE

Bilan Sergey (candidate of historical sciences, associate professor of the National University of Life and Environmental Sciences of Ukraine, bilanso@bigmir.net)

The article reveals the features of the process, reflecting the creation and activity of agricultural companies in Ukraine in the late XIX — early XX century. and the range of services that they provide for a relatively short period of existence of its members — agricultural producers, and occupied an important place among the subjects of agricultural management. Considered educational activities agricultural societies (for example, the All-Ukrainian Society of Agronomy), which contributed to the spread of advanced agricultural knowledge and development doradnistvo in Ukraine.

Keywords: *agricultural society, the research business, agriculture, scientific activity, agricultural education.*